

קריאה בספרים שמחבריהם אינם יראי שמיים

יעקב כהן

פתיחה

במאמר זה נבקש לעסוק בשאלה הלכתית - האם מותר לעיין בספרים העוסקים בתורה, אך מחבריהם אינם יראי שמיים? (לדוגמא - חלק מספרי מחקר התלמוד). אגב שאלה זו נעסוק בשאלה הכללית של לימוד מפי אדם שאינו ירא שמיים.

כתב הרב קוק:

"והנה לפעמים יואל האיש לשאוב הידיעות הנחוצות לו באורח מישרים מכל מקור שיוזמן על ידי כל פועל שיוזמן לו... אבל יש להשכיל כי על כל פנים הפעולה המוסרית היוצאת מפועל שאינו הולך בדרך מישרים תוכל כפי הרגיל לקלקל הרבה אורחות הצדק, ומעטים המה חזקי הנפש בעלי עוצמה כרבי מאיר, וגם הוא לא אמר הקדוש ברוך הוא שמעתתא מפומיה בראש להורות כי על כל פנים איזה הורדה היתה למעלתו לפי ערכו על ידי זה, אלא שלפי רוב חילו הרוחני חזר הכל לטובה. אבל ההדרכה הקבועה הראויה לאדם היא להיות לוקח את הלקח הטוב דוקא מן הטובים, מאותם שמעשיהם מוכיחים שחכמתם היא בתוך ליבם".

אם כן, ברור ש"לעולם ידבק אדם בטובים", וככל האפשר יש לכוון שלימוד התורה יהיה מקושר למסורת הדורות וליראת שמים. מצד שני, מטרתנו בלימוד היא חתירה לאמת, ללא כל נגיעות אישיות; בספרי המחקר יש נתונים (דוגמת השוואת גירסאות) ועיונות העשויים לסייע לנו בכך. האם מבחינה הלכתית אנו רשאים לסמוך על עצמינו שנדע לברור את האוכל מהפסולת?

שני צדדים אלו באים לידי ביטוי בשאלת הזדקקותו של הרמב"ם לספריו של אריסטו.

כה כתב הרמב"ם בהקדמת פירושו למסכת אבות:

"ודע שהדברים אשר אומר בפרקים אלו... הם עניינים ליקטתים מדברי חכמים במדרשות ותלמוד וזולתם מחיבוריהם ומדברי הפלוסופים גם כן הקדמונים והחדשים, ומחיבורי הרבה בני אדם - ושמע האמת ממי שאמרה".

1. עין אי"ה ברכות נ, ב (חלק ב' עמוד 229).

2. כמוכן שספריו של אריסטו אינם בהכרח דגם מייצג לכל ספר שחובר על ידי אדם שאינו ירא שמיים.

לדעת הרדב"ז, אין צורך לאדם להיות גדול הדור כדי שיוכל לסמוך על עצמו שלא יטעה אחר הפילוסופים:

"ואף על פי שיש בדברי הפלוסופים דבור סרה בעיני ההשגחה, וקצת מהם יגיעו עוד בשרשי התורה, לא מפני זה יגונה מי שלמד דבריהם, כי אין ענייניהם תלויים באמונה אלא במופת, ומופתיהם המה מופתי ראה שבקל חיש ידחה אותם ולא יטעה אחריהם מי שמלא כרסו לחם התורה לחם אבירים אכל. כי גם הרבה מהם יחלקו על הדברים מהם, וכל מי שנתן לו השם עינים לראות וחלק לו בבינה, יראה בעיניו ובלבבו יבין שאם שכל האדם קצר מהשיג מה שלמעלה ממנו ושאין דרך למופת על זה, והקבלה האמיתית תכריע לבטל סברה גרועה שיעלה בדברי המתפלספים, ועל כיוצא בו נאמר לא תהא תורה תמימה שלנו כשיחה בטלה שלהם. וכל חרד בדבר ה' יבחר מדבריהם המועיל והמסכים לאמונתו על דרך תוכו אכל קליפתו זרק כר' מאיר וישתמש מהם לרקחות ולטבחות".

לעומתו, כתב הריב"ש, שאפילו אדם גדול כרמב"ם עשוי לטעות:

"אמנם ספרי הטבע המפורסמים לא מן השם הוא זה, אבל ראוי לימנע מהם אם הם מתאמצים לעקור עקרי תורתנו הקדושה. ובפרט שני עמודי התוך אשר היא נכונה עליהם, שזהו חדוש העולם והשגחת השם יתברך בפרטי המין האנושי. ואין להביא ראייה מהרמב"ם ז"ל, כי הוא למד קודם לכן כל התורה כולה בשלמות, הלכות ואגדות, תוספתא, ספרא וספרי וכוליה תלמודא, בבלי וירושלמי, כמו שנראה מספר משנה תורה שחבר. וכדי להשיב את האפיקותוס עשה ספר המורה לסתור המופתים והראיות שהביא הפילוסוף לקיים קדמות העולם, וכן בענין ההשגחה. ולפי שהיו בזמנו הרבה מישראל נבוכים בעקרי התורה מפני מה שלמדו מן החכמה ההיא. ויש לומר כמו שאמרו ז"ל על רבי מאיר: "הא בגדול הא בקטן", כלומר כשהתלמיד אדם גדול מותר שיבור הסולת וישליך הפסולת, כמו שאמרו שם ר"מ רמון מצא תוכו אכל קליפתו זרק. ולכן הביא הרמב"ם ז"ל בראש ספר המורה פסוק זה של: הט אונך וכו'. ועם כל זה לא נמלט הרב ז"ל מהמשך קצת אחר החכמה בקצת המופתים, כגון בכך הצרפתית ובמעמד הר סיני, ואולי לא היתה כונתו רק באשר לא יוכל להשיב האנשים ההם לגמרי מן הקצה אל הקצה. ובאר להם ענינים מעטים מן התורה בדרך מסכמת אל הפילוסופיא, וגם זה כתבו ברמז ובהעלם... והחכם רבי לוי ז"ל, גם הוא היה חכם גדול בתלמוד ועשה פירוש נאה לתורה ולספרי הנביאים והלך בעקבות הרמב"ם ז"ל. אמנם, גם הוא הסו את לבבו אותן החכמות הרבה

3. שו"ת הרדב"ז ה, קצא.

4. שו"ת הריב"ש, מה.

5. הוא הרלב"ג.

מדרך האמת, והפך דעת הרב רבינו משה ז"ל בקצת ענינים, כגון בענין ידיעת השם בעתיד האפשרי, וכן בעמידת השמש ליהושע, והשיב צל המעלות אחורנית, כתב דברים שאסור לשומעם, וכן בהשארות הנפש, ובהשגחה בענין עונשי הרשעים בעולם הזה. כמו שכתב כל זה בספרו, קראו מלחמות השם. ומעתה ישא כל אדם קל וחומר בעצמו: אם שני המלכים האלה לא עמדו רגליהם במישור בקצת דברים, כבודם במקומם מונח, ואם היו גדולי העולם, איך נעמוד אנחנו אשר לא ראינו מאורות לערכם⁶.

כאמור, אנו ננסה לברר האם החשש שמעלה הריב"ש יצר ממש איסור לקרוא בספרי אפיקורסים? לכאורה לא, שהרי הרמב"ם לא נמנע מלעסוק בהן. אלא שלעומת הדברים שכתב הרמב"ם בהקדמה לאבות, ניצבים דבריו בהלכות תלמוד תורה⁷:

"וכן הרב שאינו הולך בדרך טובה אף על פי שחכם גדול הוא וכל העם צריכין לו אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב שנאמר "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא". אמרו חכמים אם הרב דומה למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו אם לאו אל יבקשו תורה מפיהו".

נפתח בשאלת היחס שבין שני מקורות אלו בדברי הרמב"ם, ודרכה נראה את הטעמים לאיסור.

האיסור ללמוד מפי רב שאינו הגון וטעמו

הסוגיא המרכזית העוסקת בנושא מצויה במסכת חגיגה⁸:

"ורבי מאיר היכי למד תורה מאחר, והאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן מאי דכתיב כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא אם דומה הרב למלאך ה' צבאות יבקשו תורה מפיהו ואם לאו אל יבקשו תורה מפיהו! אמר ריש לקיש: רבי מאיר קרא אשכח ודרש: הט אונך לשמוע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי, לדעתם לא נאמר אלא לדעתי. רב חנינא אמר מהכא: שמעי בת וראי והטי אונך ושכחי עמך ובית אביך. קשו קראי אהרדי! לא קשיא, הא בגדול הא בקטן. כי אתא רב דימי אמר אמרי במערבא רבי מאיר אכל תחלא ושדא שחלא לברא. דרש רבא מאי דכתיב אל גינת אגוז ירדתי לראות באיבי הנחל וגו' למה נמשלו תלמידי חכמים לאגוז? לומר לך מה אגוז

6. יש להדגיש שהדיון הנ"ל אינו הדיון על עצם לימוד "מורה נבוכים". שאלת לימוד מורה נבוכים היא השאלה האם העניינים הכלולים בו נחשבים לימוד תורה. גם אם נאמר שכך הוא, יש לשאול האם לשם כך הרמב"ם עסק לכתחילה בספרי אפיקורסים, וזו השאלה שבה עוסקים הריב"ש והרדב"ז.
7. ד, א; מפרשים שיובאו בהמשך המאמר ללא ציון מקור - מוסבים על הלכה זו.
8. דף טו, ב.

זה אף על פי שמלולכך בטיט ובצואה אין מה שבתוכו נמאס אף תלמיד חכם אף על פי שסרח אין תורתו נמאסת".⁹

הגמרא מסיימת בדברי אגדה:

"אשכחיה רבה בר שילא לאליהו, אמר ליה מאי קא עביד הקדוש ברוך הוא? אמר ליה קאמר שמעתא מפומייהו דכוליה רבנן, ומפומיה דרבי מאיר לא אמר. אמר ליה אמאי? רבי מאיר רימון מצא, תוכו אכל קליפתו זרקו; אמר ליה השתא קאמר מאיר בני אומר בזמן שאדם מצטער שכינה מה לשון אומרת קלני מראשי קלני מזרועי (רש"י: עכשיו שמע בקולך ואמר שמועה מפיו)"¹⁰.

לכאורה אנו יכולים לומר על הרמב"ם שלמד בספרי הפילוסופים את מה שאמרה הגמרא על רבי מאיר: "הא בגדול הא בקטן", וכפי שכתב בפירושו הריב"ש שהובא לעיל. אלא שלדעת מפרשים רבים חילוק זה לא נפסק להלכה, שכן הרמב"ם לא הזכיר אותו כלל (נעסוק בכך בהמשך). לדעות אלו נצטרך למצוא הסבר אחר.

בעל הדברי ירמיהו¹¹ כותב בשם גדולים שיש לחלק בין לימוד על פה לבין לימוד בכתב. לכאורה טעמו פשוט: רש"י כותב שלגדול מותר ללמוד מרב שאינו הגון "שיכול לזוהר שלא ללמוד ממעשיו". טעם האיסור, אם כן, הוא חשש לקלקול במעשים וזה אינו שייך כלל בלימוד מן הכתב¹². טעם זה מוכח מהגמרא במועד קטן¹³, שם מסופר על "ההוא צורבא מרבנן דהוי סני שומעניה" (רש"י - "שיוצאים עליו שמועות רעות") כדוגמא לרב שאינו הגון.

מדוע מפרשים אחרים לא הזכירו אפשרות זו? נראה שהם הבינו שקיים טעם נוסף לאיסור, והוא שהלומד יטעה אחר השקפות משובשות של הרב¹⁴. ביטוי לצד זה נמצא אף בצד החיובי של המטבע: בעל שאלת יעב"ץ¹⁵ העוסק בתלמיד שלא יחלוק על רבו המובהק, כותב בתוך דבריו שהדברים אמורים ברב "הדומה למלאך ה'" והיינו "שאינו חשוד לחלוק על האמת כדי להעמיד דבריו".

תירוצים נוספים לרמב"ם: ספר "קובץ" על הרמב"ם תירץ שאף שאין הלכה כרבי מאיר, כדאי הוא דעת יחיד לסמוך עליו בשעת הדחק, והיינו כדי להשיב לאפיקורסים. שיטה זו אינה

9. מפרשים התייחסו לכך ששני משלים אלו הפוכים: במשל התמר רבי מאיר לקח את החלק החיצון, ובמשל הרימון - את הפנים. עיין מהרש"א; עיין יעקב (בתוך "עין יעקב"); דרשות הרא"ה לימים גוראים עמוד סה (חלק מדבריו שם יובא בהמשך המאמר).

10. להסבר אגדה זו עיין אוצר הגאונים; ספר חסידים רכד; אור החיים לדברים יב, כה.

11. מובא בפירושו של הרב יוסף קאפח.

12. הרב קאפח העיר שתירוץ זה אינו מספיק, משום שמצאנו במורה נבוכים ב, ט, שהרמב"ם למד אצל אחד מתלמידי אבו בכר.

13. דף יז, א.

14. וכן מצאתי שהבין במפורש בעל סדר משנה.

15. שו"ת שאלת יעב"ץ, א, ה ד"ה לכן בתלמיד.

עולה בקנה אחד עם הסוברים שהרמב"ם עסק בספרי פילוסופיה לכתחילה. הרב קאפח כתב שהרמב"ם למד מאומות העולם מדעים בלבד, אך פילוסופיה הוא למד רק מחכמי ישראל. לסיכום, ראינו עד עתה שני טעמים לאיסור ללמוד מרב שאינו הגון: השפעה ממעשיו והשפעה מדעותיו.

נראה להסביר על פי זה את המחלוקת שמצאנו בפירוש "גדול": הגבורות ארי"ה מפרש שהכוונה לגדול בגיל. אם נאמר שהחשש הוא שיטעה אחר דעותיו, אין כל ביטחון שאדם מבוגר לא יטעה, אם לא למד. אך אם נאמר שהחשש הוא לגבי המעשים מובן, שכן אדם מבוגר כבר ייצב את אופיו ולכן אין חשש שיושפע מאדם בעל מידות רעות. לעומתו, רוב המפרשים מסבירים שגדול היינו תלמיד חכם (עיין בהמשך שיש אומרים אף שאין בדורינו אדם גדול לעניין זה) - אפשר שהבינו שהחשש הוא בתחום הדעות, אך יתכן שגם הם הבינו שהחשש במעשים וכפי שמפורש בתוספות¹⁷ "היינו דוקא תלמיד חכם יכול ללמוד לפניו שלא ילמד ממעשיו"¹⁸.

מהרמב"ם משמע שגם הוא הבין שהחשש הוא לגבי המעשים: "הרב שאינו הולך בדרך טובה אין מתלמדין ממנו עד שובו למוטב". מלשונו של הרמב"ם משמע שהחיסרון הוא מעשיו של הרב.

במאירי מצאנו שמתייחס לשני החששות: "אסור ללמוד תורה אלא מפי הגון... וכן אסור ללמוד מכל מי שכופר באמונה". וכן המהרש"א כתב שלאלישע בן אבויה היה חיסרון גם במידות וגם בדעות, עיין שם¹⁹.

היה אפשר לתלות את שתי החששות בשני הפסוקים שמביאה הגמרא: הפסוק "לבך תשית לדעתי" מתייחס לדעות, ואילו הפסוק "שכחי עמך ובית אביך" - למעשים. אלא שרש"י בפירושו למשלי מפרש גם על הפסוק "ולבך תשית לדעתי" שהכוונה "ואל תלמד ממעשיו".

הסבר המהר"ל

מההר"ל²⁰ ברוח מחשבתו המיוחדת מעלה טעם חדש:

"כי בארנו כי התלמיד והרב יש להם חיבור וצירוף ביחד ביותר, ואין לך חיבור כמו תלמיד והרב, ואם ילמד תורה מתלמיד חכם שאינו הגון יהיה לו חיבור וצירוף אל רשע ודבר זה מדה פחותה שהרי אמרו אל תתחבר לרשע"

16. הוא השאגת אריה. מובא ברש"ש לתענית ז, א.

17. תענית ז, א ד"ה אם.

18. עיין רש"ש שם.

19. השווה גם לדברי ריה"ל (כוזרי מאמר שלישי, סה): "השלישי זלזל במעשי המצוות לאחר שנסתכל בשכלים באמרו בליבו מעשי המצוות אינם כי אם כלים ואמצעים המביאים אל המדרגה הרוחנית הזאת, ואני כבר השגתי. לי אפוא אין צורך במצוות המעשיות, ובדרך זו נתקלקל וקלקל, תעה והתעה". ועיין עוד במאמרו של חיים גרטנר, העוסק בניחות דמותו של אלישע בן אבויה (עלון שבות 118, עמוד 86).

20. נתיבות עולם, נתיב התורה ה.

(המהר"ל אינו מתכוון לחשש שילמד ממעשיו של הרב, שכן בהמשך מביא המהר"ל טעם זה כטעם נוסף). ומסביר המהר"ל לפי זה את ההבדל בין גדול לקטן, שגדול הינו אדם העומד בזכות עצמו ואינו נחשב טפל ומצטרף לרבו:

"דודאי אין לגדול צירוף אל הרב ואין עליו משפט תלמיד כל כך שיהיה לו צירוף אל הרב רק הקטן נחשב תלמיד אליו והוא מצורף אליו ביותר".

ועיין שם עוד בהמשך דברי המהר"ל. בשונה מהטעמים האחרים, טעמו של המהר"ל אינו חשש להשפעה רעה גלויה מהרב לתלמיד אלא השפעה פנימית יותר²¹.

על השפעה פנימית מהרב לתלמיד כתב גם הרב קוק²², אם כי הוא מדגיש את הצד החיובי:

"והנה יש בדרישת התורה שני עניינים: האחד הוא מצוות תלמוד תורה, שעל ידי ידיעת התורה הוא מקיים מצוות תלמוד תורה שהיא זכות גדולה מאוד. השני יש בסגולת התורה שתאיר על ידי זה נפש האדם ותקנה קדושה ושלמות. וביארנו בזה דברי חז"ל ורבי מאיר היכי גמר תורה מאחר... והנה לא על חינם נאמרו על עניין זה שני משלים, ולא עוד אלא שמתחלפים בהבנתם, שהמשל של "אשכח תמרי" מורה שאכל החיצוניות והפנימיות השליך, והמשל דרימון מורה להיפך שהחיצוניות השליך והפנימיות אכל. ולפי דברינו יסבו הדברים על שני העניינים שבאים לאדם בלימוד התורה. הנה בעצם התחדשות הידיעה של התורה, ודאי אין דברי תורה מקבלים טומאה, וכיון שיצאו הדברים מפי אחר מכוונים לאמיתה של תורה הרי הם מקובלים יפה, וזה נקרא האוכל החיצון שהוא העיקרי, ומה שיש גרעון בפנים הוא כח אחר המעורב בדיבור זה, אל זה לא פנה. אבל לעניין הסגולה שהתורה פועלת על האדם הרי הוא עניין סגולי, שבה על ידי המשכת קדושה, וכיון שהכלי שעל ידו נמשכה תורה זו הוא פגום, אין דרך הקדושה לשרות באתר פגום, אם כן חסרה מתורה זו סגולה זאת של המשכת הקדושה על האדם. אבל באמת כח התורה גדול, והראיה שסוף סוף אתא לעלמא דאתי וגם ר' יוחנן הצילו והיינו שיש בנפש כל אחד מישראל עומק טוב... וזה החלק שהיה מוסתר אצל אחר על ידי מעשיו, רבי מאיר מצא אותו ונדבק בו".

המהר"ל מתייחס גם להבדל שבין לימוד על פה לבין לימוד מן הכתב, אלא שבוה הוא לכאורה סותר משנתו: בפרק ח הוא כותב שאין להתיר ללמוד בספרי אפיקורסים, הן לטעמו של רש"י שהחשש הוא מצד המעשים והן לשיטתו שלו שהטעם הוא שלא יתחבר לרשע. ואילו בפרק י"ד כתב המהר"ל שהטעם אינו שייך בלימוד מן הכתב (אלא שהוסיף שמכל מקום קיים חשש שיטעה אחר דבריהם). וצריך עיון.

21. עיין גם בעץ חיים (נדפס בסוף נפש החיים) מט: "הגר"ח מוולוז'ין היה אומר שהלומדים בספרים שנדפסו בדפוס אדם שאינו הגון, אין להם הצלחה בלימודם".

22. דרשות הראי"ה לימים גוראים, עמוד סה.

החילוק בין קטן לגדול

הזכרנו את העובדה שהרמב"ם לא ציין את חילוק הגמרא בין קטן לגדול, נסקור בקצרה את ההסברים לכך:

א. אין בימינו אדם גדול

יש שהסבירו שאין בימינו אדם "גדול". תירוץ זה כבר הוצע בלחם משנה אך הוא דחאו: "וכי תימא שבזמן הזה כולם נקראים קטנים לעניין זה ולכך סתם רבינו, מכל מקום הרי רבינו אומר הדינים הנוהגים בכל זמן ואפילו אחר ביאת משיחנו". אך יש שקיבלו הסבר זה כגון אור החיים²³, הש"ך²⁴, חידושי הרא"ה ועוד.

נראה לי שהסבר זה לא יתכן לדברי מי שאומר שהרמב"ם עצמו עסק בספרי פלוסופיה על סמך החילוק בין קטן לגדול - לא מסתבר שהרמב"ם יסמוך על כך שלא יהיה אדם גדול כמותו. כמו כן ההסבר אינו שייך לשיטת הגבורות ארי ש"גדול" היינו גדול בגיל.

ב. הרמב"ם רמז לחילוק זה אך נמנע מלכתבו בפירושו

יש מפרשים שכתבו שאמנם חילוק זה נתקבל להלכה (וכפי שעולה מדברי הריב"ש), אך הרמב"ם לא כתבו "כיון שלא רבים יחמכו ואם כה יאמר דגדול שרי כל אחד יזמה בנפשו שהוא גדול וילכד בפח (וברכי יוסף לחיד"א²⁵). אחרים כתבו שהרמב"ם הסתפק ברמז: בעל אשר למלך כתב שהרמב"ם רמז לכך במילת "והעם", והיינו שרק לעם אסור אך לתלמיד חכם מותר. היד פשוטה כתב שהרמב"ם רמז לכך במילת "וכן": תחילת ההלכה עוסקת בתלמיד שאינו הגון, ש"מחזירין אותו למוטב ומנהיגין אותו בדרך ישרה ובודקין אותו ואחר כך מכניסים אותו לבית המדרש ומלמדים אותו... וכן הרב" וכו'. וכשם שההלכה לגבי תלמיד עוסקת בלימודו בבית המדרש, אך באופן פרטי מפורש שניתן ללמדו, כך לגבי הרב האיסור הוא רק שילמד את הציבור, אך באופן פרטי יש מקום ללמוד ממנו. הרב רבינוביץ' מסייע הסבר זה בכך שהלכה זו הובאה הרמב"ם בפרק ד, העוסק בסדרי בית המדרש, ולא בפרק א העוסק בלימוד תורה של יחיד.

ג. לא קיימא לן כרבי מאיר

מפרשים רבים כתבו שאין הלכה כרבי מאיר (לחם משנה, הש"ך בשם אביו ועוד). שיטה זו עולה בקנה אחד עם דברי הריב"ש שאפילו גדולי הראשונים טעו אחר הפילוסופים. עיקרי נימוקיהם הם:

א. מהלשון "קרא אשכח ודרש" משמע שרק רבי מאיר סבר כך (לחם משנה). המפרשים הקשו על כך, שכן מצאנו שהרמב"ם פסק הלכות עליהן נאמרה לשון זו (יד מלאכי²⁶ ועוד).

23. דברים יב, כח

24. יו"ד רמז, ח

25. יורה דעה רמז, ט.

26. כלל תקלא.

ב. הסיפור שמובא בסוף הגמרא, לפיו הקדוש ברוך הוא אמר שמועות מפי כל החכמים מלבד רבי מאיר. את העובדה שבסופו של דבר אמר הקדוש ברוך הוא שמועה אף מפי רבי מאיר יש להסביר שעשה זאת רק לכבודו דרבה בר שילא (מעשה רקה, אשר למלך). השאלה המרכזית על דרך זו היא - לא בשמים היא! על כך כתב בעל אשר למלך שיש אומרים שניתן לפסוק על פי השמים כאשר אין זה סותר הכרעה שהוכרעה בארץ. יתכן לומר בדרך אחרת, שהראיה אינה מאליהו אלא מהגמרא שהביאה סיפור זה.²⁷

ג. נימוק חסידי, בכיוון חדש לחלוטין, כתב ר' צדוק הכהן בספרו אוצר המלך שאסור לאדם לחשוב עצמו לגדול, והרמב"ם לשיטתו שצריך להתרחק מגובה לב ואפילו משמינית שבשמינית.²⁸ כך כתב גם בעל אדני היד החזקה.

ד. יש מתרצים שהרמב"ם מצא גמרא שחולקת. הגמרא במועד קטן²⁹ מספרת: "הוא צורבא מרבנן דהוי סנו שומעניה. אמר רב יהודה היכי לייעביד? לשמתיה - צריכי ליה רבנן; לא לשמתיה - קא מתחיל שמא דשמיא. אמר ליה לרבה בר בר חנה מידי שמיע לך בהא אמר ליה הכי אמר רבי יוחנן מאי דכתיב כי שפתי כהן ישמרו דעת...". והנה הלשון "צריכי ליה רבנן" מורה שאף שהיו גדולים לא למדו מפיו (עבודת המלך). עבודת המלך מסייע דבריו מהכסף משנה, שציין כמקור להלכה את הסוגיא במועד קטן - ולא את המימרא של ר' יוחנן עצמה, כפי שעשה הלחם משנה ומפרשים אחרים.

נראה לי שדרך זו מסתייעת מלשונו של הרמב"ם³⁰. לשון הרמב"ם "כל העם צריכים לו" מקבילה ללשון הגמרא במועד קטן "צריכי ליה רבנן", והביטוי "שאינו הולך בדרך טובה" מקביל ל"סנו שומעניה", ואילו בגמרא בחגיגה אין ביטוי דומה.

משל הרימון והקליפה

המאירי בחגיגה כתב:

"אסור ללמוד תורה אלא מפי הגון שנאמר כי שפתי כהן וכו', וכן אסור ללמוד מכל מי שכופר באמונה ואם לא מצא אחר ילמד ויוהר שלא יטעה אחריו אלא רימון מצא יאכל תוכו ויזרוק קליפתו הוא שאמרו ז"ל הט אזנך..."

המאירי אינו מזכיר חילוק בין קטן לגדול, אך במקום זאת מחלק בין מקום שאפשר ללמוד מרב אחר למקום שאי אפשר - זאת מנין לו?

שוב מצאתי שגם המהר"ל³¹ חילק כחילוקו של המאירי, ואף הסביר מה הכריח אותו לכך:

27. כפי שמצאנו בר"ן מגילה ז, ב דעה שדברי רבא "חייב איניש לבסומי בפורי"א לא נפסקו, וזאת מכך שהגמרא מביאה את הסיפור שרבא שחט את רבי זירא.

28. על פי הגהות מיימוניות להלכות דעות ב, ג.

29. דף יז, א.

30. על זיהוי מקורות הרמב"ם על פי לשונו עיין: "הרמב"ם ללא סטיה מן התלמוד" לרב בנימין זאב בנדיקט, עמוד קפ"ו ואילך; "עיונים במשנתו של הרמב"ם" לרב נחום רבינוביץ, א, א.

31. נתיבות עולם, נתיב התורה ה.

"...וכך אמרו עוד שם רבי מאיר רימון מצא תוכו אכל קליפתו זרק, וקשה דמאי תירוץ הוא דסוף סוף היאך הותר לעשות דבר זה. ויראה דהכי קאמר, דודאי היכי שאפשר לו ללמוד אותה במקום אחר אסור לעשות דבר זה, אבל רבי מאיר לא היה אפשר לו ללמוד במקום אחר. והשתא שפיר מדמה זה לרימון, שאין מוצאים במקום אחר רימון שאין לו קליפה".

אלא שלכאורה שאלת המהר"ל "סוף סוף היאך הותר לעשות דבר זה" אינה מובנת, הרי הגמרא כבר חילקה בין קטן לגדול! אלא נראה ברור שהמהר"ל הבין ששיטת "אמרי במערבא" היא שיטה עצמאית, ואינה מסתמכת על חילוק זה. ואכן הבנה זו בגמרא נמצאה באופן מפורש יותר, בספר "בינה לעתים"³²:

"והרגישו האחרונים ז"ל מאי מתרץ תוכו אכל קליפתו זרק, וכי המקשה אסיק אדעתיה דרבי מאיר אכל גם קליפתו חס ושלום? פשיטא דידע דרבי מאיר לא לקח מלימודו אלא הטוב, ועם כל זה הקשה דאפילו תורה תמימה אסור ללמוד ממנו לפי שאינו דומה למלאך ה', ואם כן איך יתורץ דאמרו קליפתו זרק? בשלמא למאי דתריץ מעיקרא הא בקטן הא בגדול ניחא, דרבי מאיר להיותו גדול ידע להישמר שלא ילמוד ממעשיו הרעים. אבל לאידך תירוץא דקליפתו זרק קשה".

מפורש בדבריו שיש שהבינו ששיטת "אמרי במערבא" אינה מסתמכת על החילוק בין קטן לגדול, אלא היא תירוץ נפרד.

בעל "בינה לעתים" עצמו מבאר באופן שונה, על ידי הבחנה בין "אל יבקשו תורה מפיהו" לבין "רימון מצא": דווקא "לבקש" אסור כלומר

"ללכת ולשאול אותו שילמדהו, כי בראותו שזה שואל בפיו ומבקש ממנו ללמוד אז להכעיס ישתדל ללמדו ארחות עקלקלות... אמנם רבי מאיר אדרבה היה משתדל בפיו להחזירו למוטב"³³ אלא שאגב אורחין היה אחר אומר דבריו, כמציאה הבאה בהיסח הדעת".

סיכום ומסקנות

שאלנו האם מותר לקרוא בספרים שמחבריהם אינם יראי שמיים. באיסור לימוד על פה מאדם שאינו הגון מצאנו שלשה טעמים: רש"י הזכיר מספר פעמים שהחשש הוא שיושפע ממעשיו, ולפי זה נראה שאין איסור בלימוד מן הכתב, וכפי שחילק הדברי ירמיהו. המהר"ל כתב שהטעם הוא מצד התחברות לרשע, אך סותר דבריו אם טעם זה שייך גם בלימוד מספרים. הטעם השלישי שמצאנו הוא חשש שיושפע מדעותיו - חשש השייך גם בלימוד מן הכתב.

32. חלק ב, דרוש ב לשבועות.

33. כמבואר בחגיגה טו, א ובירושלמי חגיגה פרק ב, הלכה א.

יש להבהיר את משמעותו המעשית של ההבדל בין השיטות: ברור שהמחלוקת בין המפרשים היא רק איזה טעם השפיע על האיסור ההלכתי, אך כל אחד יודה שיש מקום גם לטעם שכתבו האחרים. לכן גם אם נאמר שטעם האיסור הוא השפעה מהמעשים, ואין איסור על לימוד מספרים - ראוי לבדוק בכל מקרה לגופו אם אין חשש של השפעה מדעותיו של המחבר³⁴, ולשם כך ניתן להתחשב בכל השיקולים שהועלו במאמר, בהקשריהם השונים³⁵. לעומת זאת, אם האיסור כולל גם ספרים, ודאי שלא כל השיקולים שהוזכרו התקבלו להלכה, ועל זה נאמר "לא פלוג רבנן".

לכל השיטות, הגמרא חילקה בין קטן לגדול. יש אומרים שהכוונה לגדול בגיל, אך נראה שהם הבינו שהחשש הוא רק מצד המעשים. ויש אומרים שהכוונה לגדול בחכמה (תוספות - תלמיד חכם; רדב"ז - "מי שמילא כרסו לחם התורה"; ויש אומרים בדעת הרמב"ם שרק גדול כרבי מאיר³⁶). הרמב"ם השמיט חילוק זה: יש אומרים משום שהחילוק בין קטן לגדול לא התקבל להלכה, ויש אומרים שהוא התקבל אלא שאין בימינו אדם גדול, ולדעות אחרות משמע שלא פסקו הגדולים מן הארץ, אלא שהרמב"ם לא רצה לכתוב את ההיתר בפירוש. ודאי שלדעה זו³⁷ אי אפשר להגדיר בדיוק היכן עובר הגבול בין גדול לקטן (ולא מצאתי מי שעשה זאת), ויש לבחון כל מקרה לגופו - הן מצד הלומד, והן מצד המלמד: אינו דומה ספר ש"מתאמץ לעקור עיקרי תורתנו הקדושה"³⁸ לספר שמטרתו חקר האמת, אלא שפה ושם ניתן למצוא בתוכו משפטים אפיקורסיים - כשם שאינו דומה "מי שמלא כרסו לחם התורה" לתלמיד בשיבה תיכונית.

את המשל "רבי מאיר רימון מצא תוכו אכל קליפתו זרק" אפשר להבין שמסתמך על החילוק בין קטן לגדול, אך יש שהבינו ששיטה זו מחלקת חילוק אחר. יש שהדגישו בתשובה את הרימון, שאי אפשר להשיגו בלא קליפה, ויש מי שהדגיש את ה"מצא" ומחלק בין פניה אל הרב, הגורמת לכך שהרב ישתדל לשכנע את התלמיד באמיתות דבריו, לבין שמיעת דעתו באקראי.

34. הריב"ש, לדוגמא - שהובא בפתחה להצגת החשש להשפעה בדעות - לא כתב אלא "ראוי להימנע". וכן מצאנו שהרשב"א ובית דינו הוצרכו להטיל חרם על הקורא בספרי פילוסופיה לפני גיל 25, משמע שלולי זאת אין איסור (עיי' בשו"ת הרשב"א א, תיד-תטו; שו"ת הרמ"א ו-ז).

35. ניתן לסכם בקצרה: א) דרגת הלומד (גמרא בתגיגה) ב) נחיצות הלימוד (מאירי, מהר"ל) ג) מידת עראיותו (הרב קוק) ד) האם מטרת המלמד לשכנע (בינה לעתים).

36. עיי' עוד במה שכתב הרב שלמה אבינר, בביאורו להקדמת הרמב"ם לשמונה פרקים, עמוד 54.

37. אגב, גם מתוספות מבואר שסובר שהחילוק בין קטן לגדול נפסק להלכה תגיגה טו, ב ד"ה הא; תענית ז, א ד"ה אם.

38. כלשון הריב"ש שהובא בפתחה.